

EUROPEICA

SLAVICA

BALTICA

Jiřímu Marvanovi
k 70. narozeninám

ESB

Národní knihovna České republiky

Slovanská knihovna

Europeica – Slavica – Baltica

Jiřímu Marvanovi k 70. narozeninám

Sestavily

Helena Petáková a Hana Opleštilová

Praha 2007

KATALOGIZACE V KNIZE – NÁRODNÍ KNIHOVNA ČR

Europeica – Slavica – Baltica : Jiřímu Marvanovi k 70. narozeninám / sestavily Helena Petáková a Hana Opleštilová. – 1. vyd. – Praha : Národní knihovna ČR – Slovanská knihovna, 2007. – 328 s. – (Publikace Slovanské knihovny ; 56)
ISBN 978-80-7050-521-2

[80(=16)+908(4)]-051 * [80(=17)+908(474)]-051 * 80(=16)+908(4) *
80(=17)+908(474) * (437.3)

- Marvan, Jiří, 1936 –
- slavisté – Česko – 20. stol.
- baltisté – Česko – 20. stol.
- slavistika
- baltistika
- sborníky

80 – Filologie [11]

Recenzenti

Prof. PhDr. Zdeněk Mathauser, DrSc., Dr.h.c.
Doc. PhDr. Vladimír Blažek, CSc.

© Národní knihovna ČR, 2007

ISBN 978-80-7050-521-2

„Len keď nájdeme cestu k ľudskej podstate jazyka, k tomu, ako naozaj hovoríme, stáva sa náš jazyk ľudským predmetom. Bohatstvo jazykov nebude viac svetú príležitosťou, než oslobodením. Pragmatizmus jazykovej funkcie, vedúci k jazykovému a kultúrnemu imperializmu a nebezpečenstvu konfliktov, bude nahradený estetickou a etickou funkciou jazyka, ktorá bude namiesto konfliktov ľudstvo tešiť a spájať.“

Jiří Marvan

Na sklonku minulého tisícročia a pri príležitosti nástupu nového milénia, ktoré sme netrpezlivo očakávali, vyšla dnešnému jubilantovi – prof. Marvanovi na Slovensku útla knižka pod názvom *Na prahu slovenčiny*. Svojím rozsahom je naozaj útla. To však neplatí o jej obsahu a dufajme, že aj o dosahu pre slovenskú diachrónnu lingvistiku. Ide o jednu z celoživotných tém prof. Marvana, ktoré ho sprevádzali a sprevádzajú celý vedecký život.

Slovenská i slovanská lingvistika sa niekoľko storočí snaží vysvetliť pôvod vlastných jazykov. Z nášho pohľadu ide o záujem vysvetliť pôvod slovenčiny. Táto téma však zamestnávala aj ostatných slavistov, pretože slovenčina sa už v minulosti javila ako spojnica viacerých slovanských jazykov.

Z diachróneho hľadiska vývinu názorov na túto problematiku môžeme hovoriť o historických hypotézach o pôvode slovenčiny, ktoré poukazovali na slovenčinu ako na základ slovanských jazykov. Význam týchto najstarších hypotéz treba vidieť najmä v období myšlienok slovanskej vzájomnosti v 18. a 19. storočí, ktoré mali národno-obrodzujúcu funkciu. R. Krajčovič (1988) pripomína aj teórie o homogénnom praslovanskom základe reprezentované najmä teóriami F. Trávnička v tridsiatych rokoch 20. storočia. Základy moderného chápania slovenčiny ako samostatného slovanského jazyka vychádzajú z teórie o nehomogénnom praslovanskom základe, ktorú postupne formovali S. Czambel, B. S. Bernštejn, I. Kniezsa, J. Stanislav, Ľ. Novák, E. Pauliny a ďalší. R. Krajčovič túto teóriu posunul na kvalitatívne vyššiu úroveň a nazval ju migračno-integračnou teóriou. Uplatnil v nej poznatky o postupnom osídľovaní územia dnešného Slovenska západnými a južnými

Slovanmi a vyslovil tézu o postupnom utváraní slovenčiny premiešavaním západoslovanských a nezápadoslovanských dialektov, najmä v tzv. integračnom období – t. j. v čase formovania a existencie Veľkej Moravy.

Všetky doterajšie teórie o pôvode slovenčiny, resp. slovenských nárečí, viedli k tomu, že vznikali z rôznych slovanských makrodialektov a dialektov, pričom západoslovenské a východoslovenské nárečia patria svojim pôvodom k západoslovanským dialektom. Základom celého bádania bol však pôvod strednej slovenčiny. Odlišnosti v jerových striedniciach, výsledky kontrakcie, rytmické krátenie, morfológické odlišnosti od západoslovenských a východoslovenských dialektov na jednej strane a priestorová distribúcia týchto prvkov na území dnešného Slovenska na druhej strane viedli už v minulosti k názorom o južnoslovanskom pôvode stredoslovenských nárečí. Distribúcia prvkov, akými sú napr. zmena *jb* - > *i* na začiatku slova (*ihla*, *ideš*), výskyt slabičného *ř*, *ř* (*křv*, *břch*, *křst*), krátkosť za starý akút v prípadoch typu *krava*, *slama*, *sila*, *žaba*, prípona *-omь* v 1. sg. mask. (*hadom*, *plotom*), zasahuje približne 70–75 % územia Slovenska a tento fakt určite zohral výraznú úlohu pri výbere vhodných nárečí do funkcie nadnárečového útvaru, z ktorého sa formovala spisovná slovenčina od obdobia Ľudovíta Štúra.

Doterajšie názory na odlišnosti základných slovenských nárečových makroareálov (západoslovenský, stredoslovenský a východoslovenský) sa vysvetľovali odlišnou relatívnou chronológiou základných zmien v 10. storočí. Podľa názorov E. Paulinyho, Ľ. Nováka, R. Krajčoviča a ďalších chronológia zmien bola nasledovná: západné a východné Slovensko – kontrakcia, zánik a vokalizácia jerov, denazalizácia, stredné Slovensko – zánik a vokalizácia jerov, denazalizácia a až nakoniec kontrakcia. Názor J. Marvana na relatívnu chronológiu zmien je oproti domácim slovakistom odlišný vo viacerých otázkach. Podľa neho prvou zmenou v slovanských jazykoch bola kontrakcia, ktorej prítomnosť (resp. neprítomnosť) rozdelila slovanské územie na okcidentálny (kontrakčný) a na orientálny (nekontrakčný) areál. Toto rozdelenie sa ukazuje ako veľmi výhodné a presnejšie členenie (oproti tradičnému deleniu na západný a východný areál) detailizuje niektoré slovanské nárečia, ktoré podľa tradičného chápania patrili medzi jazyky kontrahované, napriek tomu, že kontrakcia v nich neprebehla – napr. niektoré juhobalkánske dialekty v Bulharsku a Macedónsku nepatria do tejto skupiny práve kvôli absencii kontrakcie. V tomto prípade ide o také špecifické spresnenie terminológie, ako predstavuje v slovenskej diachrónej lingvistike Krajčovičovo nahradenie tradičného

termínu *juhoslavizmy* v strednej slovenčine termínom *nezápadoslovanské zmeny*¹.

J. Marvan hodnotí kontrakciu v slovanských jazykoch ako najdôležitejšiu zmenu, ktorá ovplyvnila celý rad ostatných významných fonologických zmien. Podľa jeho názoru aj taká významná zmena akou bola zánik a vokalizácia *jerov*, doteraz najviac vyzdvihovaná slovenskou slavistikou, bol „len zavŕšením (doladením) dvoch procesov..., pričom za svoj ‚bezproblémový‘ priebeh na takmer celom kontrakčnom území vďačí kontrakcii“ (Marvan 1999, s. 19).

Na základe kontrakčných zmien v stredoslovenských nárečiach, najmä typické tvary *ženou* (< *ženojǫ*), *dobrô* (< *dobró* < *dobroje*) poukazujú na pôvodnú severobalkánsku jazykovú skupinu, čiže štokavské nárečia. Podľa názorov E. Paulinyho (1963), ktorý vychádzal z archeologických a historických dôkazov, „Prastredoslováci“ sa posunuli do oblastí dnešného stredného Slovenska z južných oblastí z pôvodného dunajsko-potiského priestoru (dnešného severného Maďarska) pod tlakom prichádzajúcich maďarských kmeňov a v tomto priestore došlo k prekrytiu západných Slovanov južnými Slovanmi – ide najmä o oblasti Turca, Liptova, čiastočne aj dolnej Oravy a Zvolena. V tomto istom duchu hovorí o šírení južnoslovanských prvkov do strednej slovenčiny aj R. Krajčovič (1988).

Ďalší prínos teórie J. Marvana v otázkach nežápadoslovanských zmien treba vidieť v poukazaní na súvislosť medzi kontrakciou a vytvorením rytmického krátenia (podľa J. Marvana rytmického zákona) v stredoslovenských nárečiach a teda aj v spisovnej slovenčine. Pôvodný stav absolútneho rytmického krátenia (bez výnimky) zachovávalo len turčianske nárečie, okolité nárečové areály (napr. hornonitrianske nárečie – oblasť Prievidze, liptovské nárečia, zvolenské...) nemali rytmické krátenie v takom rozsahu a existovali tu výnimky. Dnešná podoba turčianskeho nárečia je však tiež ovplyvnená spisovným jazykom a niektoré zmeny podliehajúce prísnemu rytmickému kráteniu sa už nedodržiavajú. Na tomto mieste by som však chcel pripomenúť niekoľko javov, ktoré poukazujú na výrazný tlak zákona o rytmickom krátení v oblasti morfológie turčianskeho nárečia. Pri slovesných tvaroch v 3. os. pl. sa absolutizovanie rytmického krátenia prejavilo v tom, že tieto tvary sú zakončené na vokál *ä* po perniciach a na *a* po ostatných konsonantoch (na rozdiel od zakončenia na diftong v spisovnom jazyku, čo je po predchádzajúcej dlhej slabike príčinou porušenia rytmického krátenia): *trávia* > *trávä*, *slávia* > *slávä*, *kúpia* > *kúpä*, *vábia* > *vábä* (po perniciach) a *žiaria* > *žjara*, *riasia* > *rjasa*, *mieria* > *mjera*, *súdia* > *súďa* (mimo pernic)... (porovnaj Marvan 1999, s. 60). Pri vzore

vysvedčenie (neutrá zakončené na *-ie* – t. j. ďalší zdroj porušenia rytmického krátenia v spisovnej slovenčine) sa turčianske nárečie mohlo vyhnúť porušeniu tohto zákona tým, že tvary s predchádzajúcou krátkou slabikou má zakončené na *ia* (oproti spisovnej forme zakončenej na *-ie*) – *vysvedčenie* > *vysvečeňja*, *rozhodnutie* > *rozhodnuľja*, *odpustenie* > *otpušteňja*, *písanie* > *písaňja* a tvary s predchádzajúcou dlhou slabikou má zakončené na *a* – *ôstie* > *ôsťa*, *prútie* > *prúťa*, *prianie* > *prjaňa*, *vianie* > *vjaňa*. Tieto formy sú identické aj pre tvary N. pl. týchto substantív – *vysvedčenia* > *vysvečeňja*, *rozhodnutia* > *rozhodnuľja*, *odpustenia* > *otpušteňja*, *písania* > *písaňja* (po predchádzajúcej krátkej slabike) a *ôstia* > *ôsťa*, *prútia* > *prúťa*, *priania* > *prjaňa*, *viania* > *vjaňa* (po predchádzajúcej dlhej slabike).

Pri kontrahovaných posesívnych tvaroch priezvisk je Turiec rozdelený na 2 pravidelné oblasti – na severnú a južnú časť.² V južnej časti (v smere horizontálnej línie západ – východ, t. j. Kláštor pod Znievom – Mošovce, resp. Blatnica) sa uplatňujú podoby zhodné so spisovnou slovenčinou – zakončenie na *-eje* (*Bodeje*, *Mucheje*, *Hrobáreje*...). Severná časť podliehala kontrakčným zmenám posesívnej prípony *-eje* – *Boda* > (spisovne) *Bodeje* > (nárečovo) *Bodé*, *Mucha* > *Mucheje* > *Muché*, *Krško* > *Krškeje* > *Kršké*, ale po predchádzajúcej dlhej slabike sa kontrahovaný tvar skrakuje – *Pišník* > *Pišníkeje* > *Pišníke*, *Hrobár* > *Hrobáreje* > *Hrobáre*.

Tieto doklady potvrdzujú myšlienky J. Marvana o rozsahu a dôsledkoch kontrakcie na celý systém jazyka – od fonetického subsystému, cez fonologický a morfológický až po lexikálny subsystém. Tieto názory rozvinul J. Marvan najmä v kapitole o vzniku slovenských jazykových osobitostí v 10. storočí (s. 37–43), kde formuloval 6 fáz kontrakcie podľa jednotlivých kontrahendov. V spomínaných 6 fázach kontrakcie v slovanských jazykoch sa prejavila odlišnosť kontrakčných jazykov (okcidentálny areál) od nekontrakčných jazykov (orientálny areál) a v chronologicky mladších fázach sa začala uplatňovať kontrakcia vyvolaná systémovými (t. j. morfológickými) motívmi. Tieto závažné tvrdenia J. Marvana posúvajú doterajšie teoretické poznatky o absolútnej i relatívnej chronológii zmien v slovanských jazykoch (a najmä v slovenčine) výrazne dopredu. Autor týchto myšlienok však svojím poznaním nevyčerpal túto problematiku, ale ako sám naznačuje, ide o problém veľmi široký, ktorý poskytuje východiská pre viacerých slavistov i v budúcnosti.

Výsledok kontrakcie – kvantita, bola vo fonológii dôležitejšou zmenou ako mäkkosť. Dôkazom je aj jej stálosť v jazykovom systéme, napríklad oproti spomínanej mäkkosti konsonantov. Neskorší rozpad mäkkostných štruktúr po 12. storočí s nevýrazným mäkkostným kontrastom, resp. zachovanie len 4 mäkkostných párov (okrem sotáckych nárečí) je toho dôkazom. Dnešný vývin spisovnej slovenčiny však poukazuje na to, že aj tieto páry začínajú podliehať vývinovým zmenám a postupne zanikajú – máme na mysli najmä postupný zánik mäkkého *l'* v spisovnom jazyku.

Vplyv kontrakcie na morfológický subsystém dokladá J. Marvan v predposlednej kapitole svojej monografie. Poukazuje na postupné formovanie paradigiem v pomere krátka paradigma proti kontrakčnej paradigme, ktoré vyústili do vzniku diftongu *ju* ako náprotivku diftongov *ja*, *je* (Marvan, 1999 s. 61). Podľa jeho názoru sa formovala kontrahovaná paradigma voči krátkej paradigme v type more – zámorie: N. sg. *mor-e* : *zámor-je*; G. sg. *mor-a* : *zámor-ja*; D. sg. *moru* : *zámorju*; A. sg. *mor-i* : *zámor-í* (Marvan 1999, s. 52). Vznik diftongu *ju* teda nebol vyvolaný fonologickými, ale morfológickými zmenami.³

V západoslovenskom a východoslovenskom areáli, kde je prípona *-ú* (resp. po strate kvantity na východnom Slovensku je *-u*), sa neuplatňuje rytmické krátenie. Naproti tomu na strednom Slovensku, kde sa rytmické krátenie uplatňuje, je v tvare 1. sg. fem. prípona *-ou* (typ *ženou*), ktorá sa tradične uvádza ako tzv. juhoslavizmus. Podľa J. Marvana sa táto prípona v slovakistických tradíciách neinterpretuje ako tradičná dvojhláska (Marvan 1999, s. 53) a sám ju označuje termínmi diftonogoid, resp. makrofonéma. Toto tvrdenie treba trochu popraviť v tom zmysle, že napr. Krajčovič (1988, s. 49) nehovorí priamo o diftongu, ale v kapitole o vzniku dvojhlások porovnáva gemerskú a novohradskú oblasť s tým, že na Gemeri sa uplatnili len diftongy stúpavé, preto tu došlo ku zmenám *-ov > ó*, *-ou > ó* v tvaroch G. a A. pl. maskulín (*od chlapó*) a v tvaroch 1. sg. feminín (*so ženó*), kým v Novohrade sa uplatnili len klesavé diftongy. Preto „túto oblasť charakterizuje prítomnosť klesavej diftongickej realizácie typu *ou* : *ei*... (*chlapou*, *ženou*, *dobrej*) a prítomnosť diftongov *ou* (napr. *žoute* ‚žltý‘, *pounej* ‚plný‘) a *ei* (napr. *pejtok*, *robej*)“ (Krajčovič 1988, s. 50). Klesavé diftongy *-ou*, ale aj *ei* spomína teda nielen implicitne, ale aj explicitne.

Z uvedených poznámok vyplýva, že kontrakcia v slovanských jazykoch bola skutočne „miléniovou zmenou“ a najvýraznejším spôsobom poznamenala vývin slovanských jazykov nielen na dobu nasledujúcich tisíc

rokov, ale na oveľa dlhšiu dobu. Zároveň treba privítať myšlienky J. Marvana, že táto zmena „svojimi možnosťami na veľa nezodpovedaných otázok ponúka odpoveď, no ešte viac aj vážnejších otázok a záhad predkladá, vyzývajúc tak nové generácie na ďalšie hľadanie a azda aj nachádzanie“ (Marvan 1999, s. 34). Otvára sa tak možnosť riešenia ďalších výzev slovanských jazykov pre nás i našich nasledovníkov.

Literatúra

- Krajčovič, R.: *Vývin slovenského jazyka a dialektológia*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1988, 343 s.
- Marvan, J.: *Na prahu slovenčiny. K miléniu vzniku slovenského národného jazyka*. Bratislava: VEDA, 1999, 84 s.
- Novák, E.: *K najstarším dejinám slovenského jazyka*. Bratislava: VEDA, 1980, 347 s.
- Pauliny, E.: *Fonologický vývin slovenčiny*. Bratislava: Vydavateľstvo SAV, 1. vyd. 1963, 358 s.
- Štolc, J.: *Slovenská dialektológia*. Bratislava: VEDA, 1994, 179 s.

Poznámky

- ¹ Nezápadoslovanské zmeny zahŕňajú zmeny obsiahnuté v južnoslovanských i východoslovanských jazykoch, preto ich nemožno zužovať len na južnoslovanský areál – napr. zmenu skupín *ořt-*, *ořt-* pod intonáciou cirkumflexovou na *rat-*, *lat-* (*raketa*, *ražeň*, *laket*), zmenu skupín *dl*, *tl* > *l* v substantívach (*šilo*, *salo*, *motovilo*, rus. *ушило*, *сапо*), vznik novoakútu v niektorých pozíciách, tvar *oři sa* (< *šet?*) v 3. osobe pl. prézenta slovesa *byť*, prípona *-mo* v 1. os. pl. prézenta (*iděmo*, *robímo*) – Krajčovič 1988, s. 20.
- ² Na tento fakt poukázal už V. Vážný v diele *Nářečí slovenská* (1934).
- ³ V slovenčine sa podobne hodnotí vznik fonémy *dž* v 12. storočí (Krajčovič 1988, s. 65–66).

Summary

Contractions and Correlations between Slavic Languages

Jaromír Krško, Banská Bystrica

In his entry the author evaluates the importance of J. Marvan's views of contraction in Slovak language that were published in monograph called *Na prahu slovenčiny* (Bratislava 1999). The entry includes references to specifics of turčiansky dialect that can be seen as a prototype of the original dialectal base of ancient inhabitants of Central Slovakia whose dialectal base originates in Shtokavian dialect (according to J. Marvan's theory). In turčianský dialect the rhythmical contraction gains ground absolutely as oppose to literary Slovak where the contraction is not absolute. The author illustrates its statements by examples. The different assertion of ascending and descending diphthongs in novohradský and gemerský dialects are also pointed out.